

RAISA MARIA TOIVO

Pitkä reformaatio ja monet reformaatiot

Reformaation historiaa koskevat taustaoletukset lähtivät pitkään siitä, että reformaatio oli, tai ainakin sen olisi pitänyt olla suhteellisen nopea ja äkkiväärä murrosjako. Sen saattoi olettaa alkaneen siitä, kun Luther naulasi teesinsä kirkon oveen Wittenbergissä vuonna 1517 ja päättyneen suurin piirtein Augsburgin uskonrauhaan vuonna 1555 tai – koska suuri osa reformaatiosta kiinnostunutta tutkimusta on tehty Britanniassa – Elisabeth I:n nousuun Englannin ja Irlannin kuningattareksi vuonna 1558 ja Englannin kirkon johtajaksi seuraavana vuonna. 1900-luvun lopun suuret nimet työnsivät loppupistettä jonkin verran kauemmaksi, kuitenkin enintään 1500-luvun jälkipuolelle.

Käsitys siitä, mikä reformaatio tapahtumahistoriallisesti oli ja milloin se tapahtui, on perustunut pitkälle protestanttisesti sitoutuneiden historiankirjoittajien traditiolle. Sen lähtökohtana oli, että myöhäiskeskiaikainen katolisuus oli institutionaalisesti mädännyt, hengellisesti tyhjää ja teologisesti sekavaa ja siksi pahasti uudistuksen tarpeessa. Kun sitten rohkeat edelläkävijäreformaattorit kuten Luther ja Calvin tarjosivat moraalisesti perustellun ja teologisesti yhtenäisen näkökulman, sen toivottiin palauttavan varhaisen kristillisyyden puhtauden,

korvaavan paavillisen dekadenssin kurilla ja järjestyksellä ja opettavan pois hädin tuskin kristillistyneille taikauskaisille massoille, mistä kristinuskossa oikeastaan piti olla kyse. Myös katoliset kirkkohistorioitsijat korostivat pitkään erontekoa keskiajan uskonnollisuuteen ja katolisen reformaation merkitystä modernille katolisuudelle. Tämän perinteisen näkemyksen mukaan reformaatio toimi modernin alkusysäyksenä, pidettiinpä modernina sitten yksilön, kapitalismin tai rationaalisuuden syntyä.¹

Tämä käsitys elää nykyään monien yhteiskuntatieteellisten esitysten historiakuvassa, nykypäivästä lähteissä oletuksissa siitä, mistä tähän on tultu. Se elää myös taustaoletuksena historian yleisesityksissä ja jossain määrin jopa monissa sellaisissa historian tutkimuksissa, joissa tutkitaan reformaation aikaista yhteiskuntakehitystä, taloutta tai politiikkaa. Harva reformaatioita pääteemaan tutkinut tutkija kuitenkaan ajattelee näin.

1 Cameron 1991; Bossy 1985. Kritiikistä ks. Hanska 2005; Ryrje 2006. Katolisesta reformaatiosta Reinhard 1977; Delumeau 1971, 1990. Modernin synnystä ks. sosiologian klassikot Weberistä Marxiin.

Viimeisten parin-kolmen vuosikymmenen aikana reformaatio on nähty ”tapaus Lutheria” laajempänä ja pidempänä yhteiskunnallisena ja kulttuurisena murroksena. Reformaatiolla ei siis välttämättä enää tarkoiteta tapahtumia Lutherin ympärillä ja vaikutuksesta vuoden 1517 jälkeen, 1520-luvulla tai edes laajemman reformaattorijoukon aikana 1500-luvun alkupuolella. Pikemminkin painotetaan, että toisiinsa liittyneet laajat muutokset alkoivat viimeistään 1200-luvulla kirkkoon ja uskoon kohdistuvana kritiikkinä ja protestiliikkeinä. Monet reformaation mukanaan tuomista muutoksista taas alkoivat näkyä käytännön tasolla seurakuntaelämässä vasta seuraavalla vuosisadalla. Reformaatio on siis pitkä, vuosisatarajat ylittävä prosessi – tai monta sellaista. Luon seuraavassa historiografisen katsauksen siihen, mitä ”pitkän reformaation” käsite tarkoittaa, mitä tarkoitusta palvelemaan tutkimus on sen luonut ja millainen tulevaisuus sillä tutkimuksessa saattaa olla.

REVISIOT JA REFORMAATION HITAUTS

Reformaatio tuli historiantutkijoiden joukossa aina vain kiinnostavammaksi 1960-luvulta lähtien. Tähän vaikutti osittain sekä maailman poliittinen tilanne että historian ja kirkkohistorian tutkimuksen sisäinen kehitys ja revisiotulkinnat. Toisen maailmansodan jälkeen kylmän sodan vastakkainasettelu heijastui menneisyyskuvaan ja reformaatioajan Eurooppakin nähtiin kaksinapaisena vastakkainasetteluna katolisuuden ja protestantismin välillä. Kylmän sodan jähmettyessä liennytykseksi kaksi napaa niin politiikassa kuin reformaatiotutkimuksessakin muuttuivat rinnakkaisiksi voimiksi. Tutkimus, etunenässä saksalainen konfessionalismin tutkimus, alkoi korostaa samanlaisia piirteitä protestanttisissa ja katolisissa maissa, keskittyvää valta- ja valtiokehitystä ja tunnustussuuntiin sitoutumisen merkitystä siinä. Molemmissa kaksinapaisuuden muodoissa protestanttisten suuntien keskinäiset erot, puhumattakaan niiden välinen kilpailu, hämärtyivät.²

Historian ja kirkkohistorian sisäinen kehitys taas tarkoittaa 1960-luvun ja sen jälkeisten nuorten tutkijasukupolvien uusia, vähemmän tunnustuksiin sidonnaisia tulkintoja, joissa sen enempiä katolinen kuin protestanttinenkaan puoli ei välttämättä ollut

”uskonpuhdistuksen” sankari. Huomattavan suuri osa näitä tulkintoja tuli siihen tulokseen, että reformaatio ei saanut aikaan nopeaa paluuta alkukirkon kirkaaseen teologiaan, kuriin ja järjestykseen eikä yksilöllisyyteen.³ Lutherin varhaisesta teologiasta löytyi kyllä paljon vallankumouksellisia näkemyksiä keskiaikaan verrattuna. Hengellisen uudistuksen vaatimus ja ajatus pelastuksesta yksin uskosta ja Jumalan armosta yhteisöllisten rituaalien sijaan oli yhteiskunnallisesti uudenlainen ajatus, ja yleinen uskovien pappeus kirjaimellisesti otettuna korosti maallikoiden valtaa yksilöllistää uskoaan ja sen ilmauksia. Paikoin tämä johtikin nopeasti siihen, että maallikot, jopa naiset, ottivat uskon omiin käsiinsä ja yrittivät sen myötä uudistaa koko yhteiskuntaa sen mukaiseksi, mitä käsittivät Jumalan lain vaativan. Saksan talonpoikaissotien puhjettua maalliset vallanpitäjät nujersivat ”alhaalta” lähteneen reformaation ja Luther peräytyi vallankumouksellisimmista ajatuksistaan nopeasti. Usko tarvitsi sittenkin institutionaalisen kirkon ja kirkko tarvitsi sittenkin koulutetun papiston itseään järjestämään.⁴

Samanlainen huomio tehtiin, kun reformaatiotutkimus 1960-luvun jälkeen eteni silloisille uusille historiantutkimuksen aloille, ennen kaikkea arjen historiaan ja sosiaalihistoriaan. Historiaa ”alhaaltapäin” tutkittaessa huomattiin, että seurakunnan järjestäminen kirkonpenkkeihin ei luonut pelkästään järjestystä seurakuntaan, vaan kirkonpenkeissä tapeltiin ja kirkkomaalla myytiin ja juotiin olutta. Papistoa tutkittaessa huomattiin, että koulutuksen järjestäminen oli hidasta ja monin paikoin työssä oppimiseen piti luottaa vuosikymmeniä reformaation jälkeenkin. Hartauselämää tutkittaessa nähtiin, että modernin rationaalisuuden sijasta vanha animistinen taikausko piti pintansa seurakunnissa.⁵ Suuria ja perusteellisiakin muutoksia tapahtui, mutta tutkimuksen päätuloksia on Euroopan laajuisesti ollut, että muutokset tapahtuivat hitaasti, usein niihin meni vuosisata tai kaksikin. Kritiikki kirkkoa kohtaan myös alkoi vähintään pari sataa vuotta ennen reformaatiota, samoin keskiajan uskosta on mahdollista löytää yksilöllisyyttä, henkilökohtaisuutta ja rationaalisuutta.⁶ Vaikka 1900-luvun alun sosiologien teorioiden kyllästänyt historioitsijat lähtivät etsimään reformaatiokehityksestä moder-

nin, yksilöllisen ja rationaalisen juuria, ei sellaista suurta murrosta olekaan löytynyt. Reformaation hitaus on tulkittu jopa tietynlaiseksi epäonnistumiseksi. Reformaatio ei onnistunut siinä, mitä rohkeiden puhdistajien tavoitteeksi kuviteltiin.⁷

REFORMAATIOIDEN VAIHEET

Osa vanhaa revisiokeskustelua oli myös havainto, että reformaatio tapahtui sykäyksissä eri puolilla Eurooppaa ja näyttäytyi erilaisena eri ihmisryhmille. Reformaation alkuvaiheessa luterilaisuus oli protestanttisten suuntien päämuoto, mutta edes sen sisältö ei ollut yksiselitteisen selvä ennen *Yksimielsyyden kirjan* (*Liber Concordiae*) laatimista vuonna 1580. Lisäksi luterilaisuuden suosio oli jokseenkin rajoittunut saksankielisille ja skandinaavisille alueille. Kielimuurien ylittämässä onnistui paremmin toinen, Jean Calvinin tekstien ympärille muodostunut reformaation vaihe, joka levisikin Sveitsiin, Ranskaan, Alankomaihin, Englantiin ja Skotlantiin. Trenton konsiiliin myötä lähti käyntiin myös katolisen kirkon uudistusprosessi, katolinen reformaatio. Näitä kehityskulkuja on usein kutsuttu ”toiseksi reformaatioksi”. Sen sanotaan tuottaneen kenties luterilaista reformaatiota tehokkaammin niitä muutoksia, joita sosiologit pitävät ”moderneina” ja joita on opittu pitämään reformaation tuotteina: tietynlaista askeettisuutta, yksilöllisyyttä, rationaalisuutta. Vaikka jakautuminen lähti käyntiin jo 1500-luvun alkupuolella, jatkui tämä kehitys 1500-luvun jälkipuolelta 1600-luvun alkupuolelle.

Kun tunnustuksia oli useampia, niiden välinen rajanveto ja kilpailu aiheuttivat jatkuvaa kiistaa Euroopassa sekä valtioiden välillä että alueilla, joilla sallittiin useampia tunnustuksia. Uskonsodat koettelivat Manner-Eurooppaa 1500-luvun jälkipuoliskolta eteenpäin. Ranskan hugenottisotien jälkeen Pyhää Roomalaista Keisarikuntaa ravisteli 30-vuotinen sota. Englannissa uskonkiistat johtivat sisällissotaan ja kuninkaan teloitukseen. Reformaatio teki sodista ideologisia. Väkivaltaisuudet tuottivat lisää eroja tunnustuskuntien välille, joskin varsinkin siellä, missä tunnustuksia sallittiin useampia ja arkielämä vaati rinnakkaiseloja tai jopa yhteistoimintaa, sietämisen politiikasta tuli osa uskonnollista identiteettiä.⁸ Silti sielläkin, missä varsinaiselta sodalta

vältyttiin, syntyi vainoja, joiden kohteeksi joutuivat uskonnolliset vähemmistöt ja kaikki, joiden moraaliksi kyseenalaistettiin. Heitä voitiin syyttää suoraan rikoksista, jumalankieltämisestä, harhaopista tai moraalirikoksista kuten seksuaalisista rikkeistä tai noituudesta. Sen tuloksena näiden ilmiöiden jälkeen, 1600-luvun jälkipuoliskolla ja 1700-luvun alussa lähti uskonnollisuus uuteen nousuun. Vasta sen tuloksena oli sellaista yhteisöllisten traditioiden kritisointia ja modernia yksilöllisyyttä, jonka perinteinen käsitys on liittännyt reformaatioon. Pietismi, reformaation kolmas vaihe, onkin ehkä vaikuttanut enemmän 1900-luvun käsityksiin reformaatiosta kuin 1500-luvun reformaatio itsessään.

Useiden Euroopan valtakuntien ja kaupunkien, mukaan lukien Ruotsin, reformaatiokehitys oli kaikkea muuta kuin yksiviivaista ja varmasuuntaista. Uskonnollinen politiikka vaihteli vallanpitäjien mukana ja tämän vaihtelun vakautumisessa Englanti oli itse asiassa melko varhainen esimerkki. Monet katsovat nykyään, että valtataistelut jatkuivat vähintään 30-vuotisen sodan päättymiseen (1648) asti.⁹

Prosessin pituuden lisäksi on jo kauan ollut selvää, että reformaatio sai erilaisia muotoja eri puolilla Eurooppaa ja johti siksi varsin erilaisiin uskonnollisen ja ideologisen kehityksen ja kirkollisen organisoitumisen muotoihin. Toiset reformaatiot pantiin toimeen ylhäältä päin ruhtinaiden toimesta, toiset alhaalta päin, väkijoukkojen vaatimuksesta tai kaupunkien maistraattien päätöksillä. Toiset saivat alkunsa kaupungeissa, toiset maaseudulla. Monin paikoin reformaatio myös eteni sykäyksissä, joissa

2 Kritiikistä lisää ks. Ryrie 2006; Kauffman 2006 ja 2009 tai Lotz-Heumann 2014.

3 Kehityksestä ks. Ryrie 2006; Heinze 2005, 13–14.

4 Roper 1991; Karant-Nunn & Wiesner 2003; Ozment 1980.

5 Edellisessä viitteessä mainittujen lisäksi erityisesti Skandinavian osalta ks. Malmstedt 2002; Weickert 2004.

6 Arnold 2014, 23–34; Katajala-Peltomaa 2016.

7 Bossy 1985; Delumeau, 1971; Duffy 1992; Karant-Nunn 1997, 2007; Heal 2008.

8 Heal 2008; Toivo 2016.

9 Wallace 2004, 116–157. Myös Laasonen 1998 tekee selkoa Pohjois-Euroopan luterilaisten alueiden melko monipolvisista tunnustuksellisista käänteistä.

luterilainen, reformoitu ja katolinen reformaatio kilpailivat ja vuoroin voittivat ja hävisivät ja joissa erilaiset toimeenpanot ja teologian, maallikoiden ja esivallan aloitteet ja reaktiot seurasivat toisiaan. Jotkut tutkijat ovat korostaneet tätä reformaation monikasvoisuutta ja monivaiheisuutta puhumalla reformaatioista monikossa.¹⁰

Reformaatioiden tutkimus Suomessa kohdistui pitkään joko reformaation poliittisiin ja taloudellisiin puoliin – piispojen vallan ja kirkon omaisuuden kohtaloon – tai teologian ja kirkollisten tekstien muutoksiin. Nykyisessä tutkimusaallossa näiden sijasta tai lisäksi on korostunut ”historiaa alhaalta” -tyyppinen maallikoiden uskoon ja käytänteisiin tai kokemukseen kohdistuva tutkimus. Reformaation näkeminen ”alhaaltapäin” ei itse asiassa kuitenkaan ole kovin uusi tapa ymmärtää uskonnollista historiaa. Euroopassa ”kansanuskon historiaa” teki tunnetuksi esimerkiksi John Bossy ja tämän brittiläiset seuraajat, etenkin Robert Scribner, jo 1980- ja 1990-luvuilla.¹¹

Suomessa ja Ruotsissa on yleensä ajateltu, että reformaatio toteutettiin ylätasolla hyvin nopeasti. Samalla on jo pitkään katsottu, että käytännössä reformaatio tapahtui varsin hitaasti – ehkä siksi, että ylätason toimeenpanon taustalla nähtiin Kustaa Vaasan valtapyrkimykset pikemmin kuin laajalle levinnyt sosiaalinen tai uskonnollinen paine. Paineen puuttumisen on nähty johtuvan siitä, ettei suhteellisen nuori kristillisyyden Pohjois-Euroopassa ollut ehtinyt rappeutua samalla tavoin kuin etelämpänä, joten reformaatiolle ei ollut samanlaista tarvetta.¹² Käytännön muutosten hitaus on esitetty myös syyksi, jonka vuoksi Suomessa ei syntynyt väkivaltaisuuksia ja vastarintaliikkeitä. Toisaalta todisteiden vähäisyyden on katsottu johtuvan siitä, että reformaation käytännön toteutuksesta etenkin tavallisten seurakuntalaisten tasolla on kovin vähän tietoa.¹³ Suomen aluetta koskevista lähteistä ei ole löydetty mitään ruotsalaisten kapinoiden tai mannereurooppalaisen ikonoklasmin tai sisällissotien kaltaisia ilmiöitä – ainakaan ennen nuijasotaa. Nuijasodan on Mirkka Lappalainen ansiokkaasti sijoittanut eurooppalaiseen viitekehykseen, mutta sotaan johtaneen politiikan uskonnollinen puoli jää teoksessa lähinnä sivumaininnalle.¹⁴

Seurakuntalaistasolla on kuitenkin löydetty viitteitä siitä, että reformaation tuomiin muutoksiin niin opetuksen kuin kirkon verojen ja papin palkkojen kohdalla liittyi Suomessakin välillä väkivaltaisuuksiksi asti kärjistyneitä jännitteitä.¹⁵ Joistain säilyneistä veistoksista irti isketyt nenät ja kasvat vihjaavat, että Lutherin luterilaisuutta¹⁶ radikaalimpiakin mielipiteitä saattoi Suomessa esiintyä. Hallitumpi tapa, jolla alttarikaappien maalauksia on muunneltu protestantismiin soveltuviksi, kertoo siitä, ettei katolinen kuvaperintö välttämättä sellaisenaan kelvannut konservatiiviselle järjestäytyneelle kirkolle tai seurakunnallekaan.¹⁷

Jos 1600-luvun ortodoksian tai, kuten joskus sanottiin, puhdasoppisuuden ajan, seurakuntaelämää koskevat tutkimukset halutaan nähdä reformaation myöhäisvaiheiden tutkimuksina, on suomalais-sakin historiankirjoituksessa reformaatioiden ”alatasojen” tutkimuksessa vahva perinne. Sitä edustaa esimerkiksi jo klassikoksi päätyne Mikko Juvan väitöskirja vuodelta 1955.¹⁸ Pitkän reformaation kehityksessä reformaatioiden voidaan katsoa jatkuvan erilaisina aaltona pitkälle 1600-luvulle konfessionalismin ja katolisen reformaation aikaan, jotkut puhuvat jopa pietismin alkuvaiheista yhtenä reformaation vaiheena. Siinä, missä Suomessa on kovin vähän lähteitä 1500-luvun alkupuolen seurakuntaelämästä, 1600-luvulla ongelmana onkin jo runsaudenpula ja valinnan vaikeus. 1500-luvultakin löytyy silti materiaalia, jota ollaan vasta alkamassa systemaattisesti hyödyntää. Esimerkiksi yhdistämällä tilikirjojen maalauksia, patsaita ja uutta esineistöä tai vaikkapa viinin ja kynttilöiden ostamista koskevia tietoja kalenterijuhliin voitaisiin saada uutta kuvaa 1500-luvun uskon ilmauksista seurakuntaelämässä. Toisaalta lähteiden puute vaikeuttaa näin syntyvän kuvan vertaamista mahdollisiin aikaisempiin tilanteisiin. Historiaa alhaalta -lähestymistavassa on siis vielä mahdollisuuksia ja siitä voi löytää uusia näkökulmia.

HITAUDEN KÄSITTEELLISTÄMINEN PITKÄKSI REFORMAATIOKSI

Näkökulman reformaatioiden hitaudesta kiteytti Peter Wallace kirjassaan *The Long European Reformation: Religion, Political Conflict and the Search for*

Conformity 1350–1750 (Palgrave Macmillan 2004). Kirjan pääväite oli, että reformaatio on ymmärrettävä pitkänä ja hitaana prosessina, ei yhtäkkisenä murroksena. Katolinen kirkko ei ollut erityisen dekadentti, vaikka paavin kirkko useimpien valtakeskittymien tavoin oli monissa poliittisissa ja taloudellisissa ongelmissa erityisesti Italiassa. Keski-aikainen uskonnollisuus sinänsä oli kuitenkin moniulotteista, elävää, aitoa ja harjoittajiensa tarpeita tyydyttävää. Wallace keskittyi osoittamaan jatkuvuuksia keskialjalta aina myöhäisvalistuksen aikaan ja pietismiin asti.¹⁹ Sitten ”pitkän reformaation” käsite on levinnyt yleiseen käyttöön.²⁰

Wallacen kirja oli luonteeltaan oppikirja ja painottui, kuten oppikirjat usein, vahvasti historian ylätasoon. Sikäli kuin se käsitteli maallikoiden uskoa, näkökulma rajoittui lähinnä epäonnistuneeseen kontrolliin. Ylätasoon näkökulmasta epäonnistunut kontrolli ja pitkä tarkastelujakso paljastivat lukijoille, että reformaatioprojekti oli pitkälti epäonnistunut. Vaikka konfessionalismin aikana pyrittiin luomaan yhtenäisiä tunnustuksellisia kulttuureja, ihmiset tulkitsivat uskoaan ja elivät hartauselämäänsä sitkeästi omista lähtökohdistaan. Edes eliitit eivät sovittautuneet konfessionaaliseen malliin, vaan pietistien, arminialaisten, jansenistien ja monien muiden liikkeiden voima haastaa luterilaista, kalvinistista ja katolista kirkkoa vain kasvoi kontrolliyrityksistä.

TULEVAISUUDEN SUUNTIA

Viisitoista vuotta Wallacen kirjan jälkeen näkemystä reformaation epäonnistumisesta voi myös kritisoida – ei tosin reformaattorisankarien tarinoiden kautta, vaan sen lähtöoletuksista käsin. Wallace lähti siitä, että reformaatioprosessi luotiin ylhäältä päin ja että sen toteutus olisi pitänyt näkyä ylhäältä alaspäin tapahtuneena kontrollina ja yhdenmukaistamisena. Historiantutkimuksessa on kuitenkin vuosituhannen vaihteen jälkeen vahvasti kritisoitu ”kansanuskon” käsitteeseen sisältyviä ongelmia kuten tutkimuksen sisäänrakennettua hierarkiaa oppimattoman ”kansan” ja oppineen eliitin välillä sekä ”kansan” ymmärtämistä yhtenä, kasvottomana massana. Näitä puutteita on yritetty paikkailla monella tavalla. Nykyään kansainvälisesti suosituin

lienee keskustelu ”eletystä uskosta” (lived religion). Parhaimmillaan siinä keskitytään yhteiskuntaryhmien välisten erojen ja konfliktien sijasta siihen, millaisia muotoja ja yhteiskunnallisia rakenteita uskon ja uskonnon eläminen ja tuottaminen luo ja miten nämä rakenteet muokkaavat suhdetta yksilön ja yhteisön välillä. Uskosta tulee tällöin instituution sijasta kokemus ja uskonnosta annetun sijasta tuotettua. Kiinnostus ei kohdistu enää siihen, mitä maallikkoseurakuntalaisille yritettiin opettaa tai miten opetus onnistui, vaan juuri siihen, minkä Wallace osoitti jatkuneen reformaation yli ja olleen merkki epäonnistumisesta: miten ihmiset itse tulkitsevat ja elävät uskoaan jokapäiväisessä elämässään, miten usko palvelee uskovia. Kun vastakkainasettelua opettavien eliittien ja opetuksen kohteena olevien kansan massojen välillä on hälvennetty, on myös nähty, ettei eliiteillä edes reformaation ja konfessionalismin aikana ollut välttämättä tarvetta tai tarkoitusta tuottaa muutoksia tässä suhteessa. Pikemminkin seurakuntalaisten tarpeiden tyydyttämistä ja huomioimista hartauselämän muodoissa pidettiin olennaisena tärkeänä uskon sisällöille. Tässä suhteessa muutokset ovat aina hitaita, koska ihmisen perustarpeet muuttuvat hitaasti – mutta toki perustarpeisiin vastaamisen tavassa heijastuu myös yhteiskunnan, kulttuurin ja vaikkapa taloudellisten olojen muutos. Tältä kannalta katsottuna reformaatio ei välttämättä ollutkaan ”epäonnistunut” – se oli kokonaisuudessaan, sekä pyrkimyksiltään että

10 Ks. esim. Katajala-Peltomaa & Toivo 2009; Haigh 1993; Ryrje 2006.

11 Bossy 1985; Scribner 1996; Duffy 1992.

12 Heinonen & Lahtinen & Räsänen 2016.

13 Kritiikistä tarkemmin, ks. Hanska 2005.

14 Lappalainen 2009.

15 Arffman 2017.

16 Lutherin luterilaisuutta voi verrata esimerkiksi Karlstadin luterilaisuuteen, Melancthonin luterilaisuuteen, kalvinismiin tai peräti anabaptistisiin.

17 Räsänen 2016.

18 Juva 1955.

19 Wallace 2004.

20 Tyacke 2004; Wallace 2004; Spurr, 2006; Heinonen & Lahtinen & Räsänen 2016; Katajala-Peltomaa & Toivo 2017.

toteutukseltaan, jotain ihan muuta kuin Weberin jälkeen on totuttu olettamaan.²¹

Käsitys protestantismista ja ”modernin” yhteydestä on 1800–1900-lukujen taitteessa luotu yhteiskuntatieteellinen kuvitelma, yhteiskuntatutkimuksen perustavaraa Marxista, Weberistä ja Durkheimista lähtien. Sitä on vahvistanut 1800-luvun ja 1900-luvun herätysliikkeiden luoma kuva ankarasta ja rationaalisesta protestantismista sekä tietynlainen protestantismien muotojen sekoittuminen historian yleisesitysten mielikuvissa. Tämän lopputuloksena 1500-luvun ja 1600-luvun luterilaisuudelta alettiin odottaa asioita, jotka eivät siihen aikanaan kuuluneet – asioita, jotka joko kuuluivat aivan toisiin protestantismien suuntiin tai jotka tulivat tärkeiksi vasta myöhempien herätysliikkeiden myötä. Tällaisia odotuksia ovat esimerkiksi suuren yleisön – harvemmin tutkijoiden – keskuudessa hengissä sinnittelevät kuvitelmat siitä, että Suomesakin reformaation myötä kirkot maalattiin valkoisiksi, että rituaalit olisi hylätty, että pyhien kunnioitus kategorisesti loppui, eivätkä luterilaiset olisi uskoneet ihmeisiin. Kun sitten huomattiin, ettei näin käynyt, ajateltiin, että reformaatio epäonnistui. Näkemyksen ongelmana on, että se arvioi reformaatioita suhteessa myöhemmin luotuun kuvitelmaan siitä, mitä reformaation olisi pitänyt olla – ei niinkään suhteessa niihin moninaisiin tavoitteisiin ja tarpeisiin, mitä Euroopan reformaatioilla ja niihin osallisilla aikanaan oli tai mitä historian melskeissä sattumalta tai tarkoituksella tapahtui.

Kuten Robert Scribner jo 1980-luvulla esitti, 1600-luvun alun Saksassa muotoutunutta kuvaa ihmeellisesti tulipalosta vahingoittumattomana selvinneestä ja muutenkin ihmeitä tehneestä Lutherista ja tähän kuvaan kohdistunutta kunnioitusta on pakko pitää luterilaisena, vaikka se miten muistutaisi katolisen reliikin stereotypiaa.²² Eletty usko ei asetu edes oman aikansa normien ja määritelmien mukaiseen muottiin, puhumattakaan myöhempien aikojen kriteereistä. Suomeen sovellettuna tämä tarkoittaa, että osa keskiaikaisen katolisen kulttuurin jäänteinä pidetyistä tavoista ei ollut katolisia, vaan pikemminkin osa aikansa elävää luterilaisuutta. Kirkko ei pelkästään ummistanut silmiään tai epäonnistunut vanhojen tapojen raivaamisessa, vaan

rohkaisi ja hyödynsi niitä sielunhoidossa ja seurakuntatyössä, osana luterilaisuutta.

Eletyn, performatiivisena lähestytyn uskon ja uskonnon tutkiminen on kulkenut yhtä matkaa rituaalintutkimuksen²³ ja antropologisten vaikutteiden kehittymisen, psykohistorian otteen uuden tulemisen ja emootioiden historian nousun sekä niihin sisäänrakennetun gender-käsitteistön laajenemisen kanssa. Lyndal Roperin Lutherin tekstejä ja hänen lapsuuden ympäristöjään psykologisten teorioiden näkökulmasta yhdistelevä teos on herättänyt suurta huomiota. Hän on soveltanut samoja menetelmiä muihinkin reformaatioiden merkkiyksilöihin.²⁴ Emootioiden ja kokemuksen tutkimukseen on Euroopassa yhdistetty erityisesti materiaalisien aineiston ja taidehistorian näkökulmia.²⁵ Psykologiseen, emotionaaliseen tai performatiiviseen liittyvällä tarkastelutavalla toivotaan päästävän ”kansan” ja ”eliitin” vastakkainasettelujen ohi kohti uskonnollisia tai uskovia toimijoita ja niitä rakenteita, joissa uskonnollisia kokemuksia ja identiteettejä tuotettiin ja välitettiin.

”Pitkän reformaation” käsitteellä on pyritty modernisoimaan reformaatiotutkimusta kohti laajempaa keskustelua siitä, mikä reformaatioissa oikein muuttui ja mikä säilyi. Käsite on onnistunut palauttamaan tutkimuksen taustaoletukseksi tai jopa eräällä tapaa aikamääreeksi jääneen reformaation jälleen tutkimuksen kohteeksi ja keskiöön. Se on onnistunut modernisoimaan keskustelua ja johtamaan uusiin näkökantoihin, joista eletyn uskon painotus voi olla yksi. Pitkän reformaation käsite myös laajentaa ymmärrystä siitä, mikä kaikki oikein voi olla reformaatiota – teologian kehityksen ja poliittisten valtakamppailujen, pannaan julistusten ja uskonsotien lisäksi reformaatio vaikutti uskon ilmaisuihin, kirkollisiin käytänteisiin, työelämään, arkeen, sukupuolten suhteisiin, perheeseen, rakkauten kulttuuriin ja maisemaan. Se oli yhteiskunnan rakenteista kumpuava ja niitä perusteellisesti muovaava prosessi.

Raisa Maria Toivo, dos.
raisa.toivo@uta.fi

KIRJALLISUUS

Arffman, Kaarlo

- 2017 ”Resistance to the Reformation in 16th-Century Finland”. *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300-1700*. Toim. Sari Katajala-Peltomaa ja Raisa Maria Toivo. Leiden: Brill, 255–273.

Berger, Peter

- 1967 *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Doubleday.

Bossy, John

- 1985 *Christianity in the West 1400–1700*. Oxford: Oxford University Press.

Cameron, Euan

- 1991 *The European Reformation*. Oxford: Clarendon Press.

Delumeau, Jean

- 1971 *Catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris: Presses Universitaires de France.

- 1990 *Sin and Fear: The Emergence of Western Guilt Culture 13th–18th Centuries*. New York: St. Martin’s Press.

Duffy, Eamon

- 1992 *The Stripping of the Altars: Traditional Religion in England, 1400–1580*. New Haven: Yale University Press.

Haigh, Christopher

- 1993 *English Reformations: Religion, Politics and Society under the Tudors*. Oxford: Clarendon Press.

Hall, David

- 1997 *Lived Religion in America*. Princeton: Princeton University Press.

Hanska, Jussi

- 2005 ”Revisionistista reformaatiohistoriaa maailmalla – milloin Suomessa?” *Historiallinen aikakauskirja* 1/2005, 61–68.

Heal, Bridget

- 2007 *The Cult of the Virgin Mary*. Cambridge: Cambridge University Press.

Heinonen, Meri & Räsänen, Marika (toim.)

- 2016 *Pohjoinen Reformaatio*. Turku: Turku Center for Medieval and Early Modern Studies & Turun Historiallinen Yhdistys.

Heinonen, Meri & Lahtinen, Anu & Räsänen, Marika

- 2016 ”Reformeista reformaatioon.” *Pohjoinen Reformaatio*. Toim. Meri Heinonen & Marika Räsänen. Turku: Turku Center for Medieval and Early Modern Studies & Turun historiallinen Yhdistys, 9–21.

Heinze, Rudolf

- 2005 *Reform and Conflict: From the Medieval World to the Wards of Religion, AD 1315-1648*. Oxford: Monarch Books.

Juva, Mikko

- 1955 *Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808)*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Karant-Nunn, Susan & Wiesner, Merry (eds),

- 2003 *Luther on Women: A Sourcebook*. Cambridge: Cambridge University Press.

Karant-Nunn, Susan

- 1997 *Reformation of Ritual*. London: Routledge.
2010 *Reformation of Feeling, Shaping the Religious Emotion in Early Modern Germany*. Oxford: Oxford University Press.

Katajala-Peltomaa, Sari

- 2016 ”Riivattu Kristiina – yksilö ja rituaalit keskiaikaisissa kanonisaatioprosesseissa”. *Ylirajainen Suomi: Identiteetit, maailmankuvat ja historian käyttö 1300–2000*. Toim. Irma Sulkunen, Marjaana Niemi & Sari Katajala-Peltomaa. Historiallisia tutkimuksia. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 35–65.

Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria

- 2009 *Noitavaimo ja neitsytäiti: Naisten arki keskiajalta uuden ajan alkuun*. Jyväskylä: Atena.

Katajala-Peltomaa, Sari & Toivo, Raisa Maria

- 2017 ”Religion as Experience”. *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*. Ed. Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo. Leiden: Brill, 1–18.

Kauffman, Thomas

- 2006 *Das Konfessionelle Kultur: Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*. Tübingen: Mohr Siebeck.
2009 *Geschichte der Reformation*. Berlin: Suhrkamp/Insel.

21 Ks. esim. Berger 1967; Duffy 1992; Hall, 1997; Walsham 2014; Toivo 2016; Kuha 2016; Katajala-Peltomaa & Toivo 2017.

22 Scribner 1986, 38–68.

23 Karant-Nunn 1997.

24 Roper, 2016; Roper 2009, 81–98.

25 Karant-Nunn 2010; Heal 2007; Maccullough, 2016.

- Kuha, Miia
2016 *Pyhäpäivien vietto varhaismodernin ajan Savossa (vuoteen 1710)*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Laasonen, Pentti
1998 *Luterilaisuus Rooman ja Geneven välissä*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Lappalainen, Mirkka
2009 *Susimessu: 1590-luvun sisällissota Ruotsissa ja Suomessa*. Helsinki: Siltala.
- Lavery, Jason
2017 ”Mikael Agricola: Father of the Finnish Language, Builder of the Swedish State”. *Lived Religion and the Long Reformation in Northern Europe c. 1300–1700*. Ed. Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo. Leiden: Brill, 207–229.
- Lotz-Heumann, Ute
2014 ”Confessionalization”. *The Ashgate Research Companion to the Counter-Reformation*. Ed. Alexandra Bamji, Geert H. J. Janssen & Mary Laven. Aldershot: Ashgate, 33–53.
- Maccullough, Diarmaid
2016 *All Things Made New: Writings on the Reformation*. London: Allen Lane.
- Malmstedt, Göran
2002 *Bondetro och kyrkoro: Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- Reinhard, Wolfgang
1977 ”Gegenreformation als Modernisierung?: Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters.” *Archiv für Religionsgeschichte* 68, 226–252.
- Roper, Lyndal
1991 *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg*. Oxford: Oxford University Press.
2009 ”Venus in Wittenberg: Cranach, Luther, and Sensuality”. *Ideas and Cultural Margins in Early Modern Germany: Essays in Honor of H.C. Erik Midelfort*. Ed. Marjorie Elizabeth Plummer & Robin Barnes. Aldershot: Ashgate, 81–98.
2016 *Martin Luther: Renegade and Prophet*. London: Bodley Head.
- Ryrie, Alec (ed.)
2006 *The European Reformations*. London: Palgrave Macmillan.
- Räsänen, Elina
2016 ”Ikonoklasmi Suomessa: Keskiajan puuveistosten muodonmuutokset.” *Pohjoinen Reformaatio*. Toim. Meri Heinonen & Marika Räsänen. Turku: Turku Center for Medieval and Early Modern Studies & Turun historiallinen Yhdistys, 254–262.
- Scribner, Robert
1986 ”Incombustible Luther: The Image of the Reformer in Early Modern Germany.” *Past & Present* 110, 38–68.
1996 *For the Sake of the Simple Folk: Popular propaganda for the German Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spurr, John
2006 *The Post Reformation 1603–1714*. Harlow: Pearson.
- Toivo, Raisa Maria
2016 *Faith and Magic in Early Modern Finland*. London: Palgrave Macmillan.
- Tyacke, William (ed.)
2004 *The England's Long Reformation*. London: Taylor and Francis.
- Wallace, Peter G.
2004 *The Long European Reformation*. London: Palgrave Macmillan.
- Walsham, Alexandra
2014 *The Catholic Reformation in Protestant Britain*. Aldershot: Ashgate.
- Weickert, Monica
2004 *I sjukdom och nöd: Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal til 1800-tal*. Göteborg: Göteborgs Universitet.